

dr hab. Iwona Sobkowiak-Tabaka, prof. UAM
Wydział Archeologii
Uniwersytet im. A. Mickiewicza
Ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań

Poznań, 17. lipca 2024 r.

Recenzja

**rozprawy doktorskiej Pani mgr Adrianny Raczak, zatytułowanej
„Organizacja dystrybucji surowca i przedmiotów obsydianowych na ziemiach
polskich w neolicie w kręgu kultur pochodzenia naddunajskiego”
napisanej pod kierunkiem Pana prof. dr hab. Andrzeja Pelisiaka,
w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego**

Przedmiotem niniejszej recenzji jest elektroniczna wersja rozprawy doktorskiej, zapisana w formacie PDF i licząca 308 stron. Praca podzielona jest na siedem numerowanych rozdziałów, w tym także sekcję *Literatura*, poprzedzonych *Wprowadzeniem*.

W dziele zamieszczono 108 ilustracji, które znajdują się na końcu dokumentu. Ilustracje te obejmują mapy, fotografie, rysunki oraz wykresy. Bibliografia zawiera ponad 400 pozycji literaturowych zarówno polsko-, jak i obcojęzycznych.

We *Wprowadzeniu* Autorka prezentuje tło kulturowe, geograficzne i chronologiczne omawianych zagadnień, opisuje historię badań nad pochodzeniem i dystrybucją obsydianu z ostatnich dwudziestu lat oraz wyjaśnia cele, które przyświecały jej podczas przygotowywania dysertacji. Podkreśla, że oprócz organizacji dystrybucji obsydianu, równie ważna będzie analiza kwestii ekonomicznych i społecznych, które są ściśle związane z tym tematem.

Niestety kreślone przez Nią ramy chronologiczne pojawienia się społeczności wczesnorolniczych na terenie dzisiejszej Polski na 5600/5500 p. n. e są, w świetle najnowszych badań, zbyt wczesne (por. Czekaj-Zastawny, Oberc 2021; Oberc et al. 2022).

We *Wstępie* przedstawiono ramy czasowe pracy (ponownie), zakres terytorialny oraz krótką charakterystykę społeczności wczesnoneolitycznych, w odniesieniu do jednostek kulturowych, którymi są określane w nomenklaturze archeologicznej. Omówiono także szczegółowy podział chronologiczny występowania tych społeczności w poszczególnych województwach, co pozwala Autorce wyraźnie ukazać różnice w zasiedlaniu nowych terenów i rozwoju społeczności związanych z naddunajskim kręgiem kulturowym w różnych regionach.

Następnie Pani mgr Raczak szczegółowo definiuje cele pracy, które obejmują:

- rekonstrukcję mechanizmów organizacji dystrybucji surowca i przedmiotów obsydianowych na ziemiach polskich w kontekście społeczności pochodzenia naddunajskiego (Autorka używa terminu „odtworzenie”, co moim zdaniem jest mniej trafne),
- rozpoznanie sieci powiązań społecznych,
- analizę zmian w relacjach między społecznościami kultur naddunajskich w różnych okresach i na różnych obszarach

W kolejnej części pierwszego *Rozdziału* Doktorantka przedstawia procedurę badawczą, którą będzie wykorzystywać w trakcie prowadzenia analiz. Obejmuje ona 6 kroków, spośród których moje wątpliwości budzi krok drugi „dobór kryterium analizowanego zjawiska”, sugeruje bowiem, że kryteria te będą różne?, a nie będą to ściśle określone parametry (np. czas, miejsce, społeczność, itd.). Dopiero w dalszej części narracji Autorka wyjaśnia, co kryje się pod pojęciem kryteria.

W prowadzonej przez Doktorantkę analizie będą brane pod uwagę formy typologiczne artefaktów, ilość zabytków wykonanych z obsydianu, dyspersja przedmiotów obsydianowych na stanowiskach oraz ich przynależność taksonomiczna i chronologiczna. Uważam, taki wybór za bardzo trafny i pozwalający na osiągnięcie zakładanych celów.

W dalszej części *Rozdziału* Autorka deklaruje, że studia zostaną przeprowadzone na próbie materiałów pochodzących z pewnych kontekstów kulturowych i chronologicznych, a artefakty nie spełniające tych kryteriów zostaną tylko wymienione dla uzyskania pełnego obrazu dostępnych do badań źródeł.

W końcowych akapitach *Wstępu* Pani mgr A. Raczak wskazuje paradygmat badawczy, w ramach którego będzie dokonywać analiz i interpretacji oraz formułować wnioski. Moim zdaniem ta część zasługuje na wydzielenie osobnego podrozdziału, zatytułowanego np. *Założenia metodologiczne*.

Rozdział 2., zatytułowany „Obsydian” przynosi szczegółową charakterystykę surowca, będącego przedmiotem analiz prowadzonych w dysertacji. Autorka przytacza jego właściwości, barwę, pochodzenie zarówno w odniesieniu do terenów Śródziemnomorza, jak i Karpat. Te drugie, leżą w bezpośrednim zainteresowaniu Doktorantki. Szczegółowo więc charakteryzuje odmiany obsydianu występującego w ich obrębie, powołując się na odpowiednią literaturę.

Za niewłaściwe uważam umieszczenie w tym rozdziale *Podrozdziału 2.4 – Obsydian w pradziejach ziem polskich – zarys problematyki*. Autorka przedstawia w nim wykorzystanie obsydianu przez społeczności paleolityczne i mezolityczne na obszarze ziem polskich. Ale przecież społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej (dalej KCWR), kultury ceramiki wstęgowej kłutej (dalej KCWK), kultury malickie (dalej KM), czy lendzielsko-polgarskie również występowały w pradziejach. Bardziej logiczne byłoby poświęcenie temu zagadnieniu osobnego rozdziału.

Najobszerniejszą część pracy stanowi *Rozdział 3.*, pt. „Źródła archeologiczne do badań nad dystrybucją obsydianu w kręgu kultur pochodzenia naddunajskiego na ziemiach polskich”, czyli Katalog. Każda z jednostek kulturowych jest opisana oddzielnie, w rozbiciu na województwa i fazy chronologiczne. W opisie poszczególnych stanowisk zawarto następujące informacje: *Stanowisko, Lokalizacja, Zarys historii badań stanowiska, Chronologia względna, Materiały obsydianowe, Pozostałe surowce krzemieniarskie, Ceramika zakarpacka (importy/naśladownictwo), Literatura*. Od strony 67 układ katalogu nieco się zmienia i w części *pozostałe surowce krzemieniarskie* każdy gatunek surowca jest podany od nowego wiersza, scharakteryzowana jest struktura inwentarza z niego wykonanego i podany udział procentowy w ogólnej strukturze zbioru.

Mimo że Autorka z pewnością włożyła bardzo dużo wysiłku w przygotowanie tej części pracy to znajduje się w nim dużo nieścisłości. Przy opisie wielu stanowisk, np. z fazy żelazowej rozwoju społeczności KCWR – Brzezie, stan. 40, Targowisko 12, 13, 14, 16 Autorka ogranicza się do bardzo ogólnych opisów: ***Materiały obsydianowe***: kilkanaście (Czekaj-Zastawny 2004:163), ***Pozostałe surowce krzemieniarskie***: kilka tysięcy zabytków (Czekaj-Zastawny 2008:163), podczas gdy w dalszej części wspomnianego rozdziału informacje te podane są detalicznie.

Do wielu szczegółowych informacji Doktoranta mogła dotrzeć przeglądając opracowania wyników badań, prowadzonych na tzw. dużych inwestycjach (np. budowa autostrad, czy dróg szybkiego ruchu) wykonując kwerendę w Wojewódzkich Urzędach Ochrony Zabytków, w ich delegaturach lub w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, w których przechowywane są manuskrypty wspomnianych opracowań.

W kilku przypadkach Autorka nie podaje wyników nowszych badań, co sprawia, że dane dotyczące ilości zabytków obsydianowych są niepełne. Dotyczy to m.in. stanowiska w Gwoźdźcu – w Katalogu podana jest informacja o pojedynczym zabytku, a tymczasem w pracy Czekaj-Zastawny et al. 2021 (którą Autorka cytuje!) znaleźć można informacje, że łącznie na stanowisku wystąpiło 11 takich artefaktów (por. Tabela 2).

W bazie źródłowej nie znalazły się również informacje na temat artefaktów z obsydianu, pochodzące ze stanowiska w Kornicach (9 artefaktów) – Cendrowska, Ehlert 2019, czy Biskupicach (Korczyńska et al. 2021).

Nieściśle są też informacje na temat stanowiska Racibórz Ocice, przynależnego do grupy ocickiej kultury lendzielskiej (s. 77). Doktorantka podaje, że na stanowisku tym wystąpił 1 rdzeń wykonany z obsydianu (Kozłowski 1972). Jednocześnie cytuje w kilku miejscach artykuł, w którym wyraźnie stwierdzono, że takich zabytków było 95. W pozycji tej jest również odniesienie do źródłowego tekstu H. Kurtza z 1931, w którym autor szczegółowo opisuje znaleziska. Praca ta jest dostępna w wersji cyfrowej (<https://www.bibliotekacyfrowa.pl/en/publication/107948>).

W *Rozdziale 4.*, zatytułowanym „Potencjalne modele dystrybucji obsydianu w kręgu kultur pochodzenia naddunajskiego na terenie Polski – wprowadzenie”

Rozdział otwiera opis 78 osad, z których inwentarze wykonane z obsydianu będą stanowić podstawę analizy organizacji dystrybucji wspomnianego surowca przez społeczności, należące do kręgu kultur naddunajskich. W tym miejscu przydałaby się raczej tabela, w której zawarte byłyby te dane, umożliwiającą bardziej przejrzystą ich prezentację.

Następnie Doktorantka przechodzi do analizy stanowisk według podziału na 3 grupy związane z funkcją pełnioną w procesie dystrybucji obsydianu (**a** – centra importu, dystrybucji i użytkowania; **b** – ośrodki pośrednie dystrybucji i użytkowania; **c** – osady użytkowników). Stanowiska uszeregowane są w obrębie województw, odniesieniu do jednostek taksonomicznych (KCWR, KCWK, KM, kompleks lendzielsko-polgarski) i ich podziału na poszczególne fazy rozwojowe. Również w tym przypadku odbiór informacji byłby łatwiejszy dla Czytelnika, gdyby opisowi towarzyszyły tabele.

Doktorantka zaliczyła do grupy **a** stanowiska, na których wystąpiły bryły surowca obsydianowego, rdzenie i/lub wióry, odłupki oraz narzędzia z niego wykonane. Do grupy **b** zakwalifikowała stanowiska, na których odnotowano obecność rdzeni, wiórów, narzędzi i odłupków wykonanych z obsydianu, a do grupy **c** te, na których obecne były wióry, odłupki i narzędzia.

Podział taki jest uzasadniony i pozwala na rozpoznanie poszczególnych „ogniw” procesu dystrybucji surowca obsydianowego. Jak wynika z analiz Doktorantki, stanowiska z pierwszej grupy są nieliczne (4 KCWR, 3 społeczności związanych kultur kręgu lendzielsko-polgarskiego). Nieco liczniejsze są stanowiska stanowiące ośrodki pośredniej dystrybucji i użytkowania (6 KCWR, 7 kultur kręgu lendzielsko-polgarskiego). Najliczniejszą grupę stanowią osady użytkowników – 45 stanowisk KCWR, 2 KCWK i 6 należących do kultur kręgu lendzielsko-polgarskiego.

W kolejnej części *Rozdziału 4.* Autorka kreśli potencjalne modele dystrybucji surowca obsydianowego w poszczególnych fazach rozwojowych analizowanych społeczności, w podziale na województwa, w których występują dane stanowiska. Odwołuje się przy tym do licznych rycin, które podnoszą czytelność przekazu.

W moim przekonaniu to bardzo wartościowa część pracy, w której Doktorantka prezentuje swoje oryginalne przemyślenia dotyczące możliwości i charakteru dystrybucji surowca.

Rozdział zamyka interpretacja uzyskanych wyników, które pozwoliły na:

- rozpoznanie sieci powiązań istniejących pomiędzy społecznościami reprezentującymi poszczególne jednostki taksonomiczne na terenie Polski oraz jej zasięg
- uchwycenie zmian w charakterze importu i dystrybucji obsydianu w czasie.

W pierwszej części *Rozdziału 5.* „Interpretacje” Autorka zapoznaje nas z różnymi modelami interpretacji fenomenu towarzyszącemu dystrybucji surowca, jakim jest wymiana. Przedstawione zostały następujące

modele/systemy/paradygmaty opisujące wspomniane zagadnienie: Karla Polanyiego i jego warianty, teoria systemu światowego, koncepcje Colina Renfrew oraz postprocesulane. Widać dobrą orientację Doktorantki w tej materii i jej dużą erudycję, a ponadto umiejętność formułowania własnych wniosków.

Autorka stwierdza, że dystrybucja surowca obsydianowego ma charakter wymiany międzykulturowej, której towarzyszył czynnik społeczny (symboliczny). Obsydian był sprowadzany/wymieniany na obszar dzisiejszej Polski nie tylko ze względów utylitarnych, ale i prestiżowych.

W końcowej części pracy Doktorantka podejmuje, moim zdaniem bardzo udaną próbę interpretacji znaczenia wymiany wśród społeczności wczesnorolniczych i rozpatrywania tego zjawiska w kontekście społecznym, czy też społeczno-religijnym (ceremonie i obrzędy, prestiż, mariaże, rytuały)

Rozdział 6. – „Zakończenie” przynosi podsumowanie przeprowadzonych analiz oraz wyraźne stwierdzenie, że regionami, które odegrały największą rolę w dystrybucji surowca obsydianowego są obszary dzisiejszego województwa małopolskiego i podkarpackiego, a społecznościami najintensywniej go użytkującymi są te związane z KCWR i KM. Na tych obszarach zlokalizowane są też centra, które przetwarzały i dystrybuowały obsydian – stanowiska: Rzeszów 16, Samborzec 1, identyfikowane z KCWR oraz Kraczkowa 31 i Targowisko 10, 11 zajmowanymi przez społeczności KM. Potwierdzony też został społeczny i, w mniejszym stopniu, ekonomiczny charakter wymiany obsydianu.

Inne uwagi i komentarze:

Brak odniesienia poszczególnych części pracy do numeru stron w *Spisie treści* utrudnia korzystanie z pracy.

Za niepoprawne uważam stosowanie przez Doktorantkę skrótu myślowego, personifikującego kulturę, np. „Kultura ceramiki wstęgowej rytej dotarła” (s. 15), (...) „wspomniana kultura pojawiła się na omawianym terenie w połowie 5300 p.n.e.” (s. 18), (...), „oraz na przyległych obszarach pojawia się kultura trypoliska” (s. 19), itd. Badamy przecież społeczności, które **my archeolodzy** określamy mianem **kultur**.

We *Wprowadzeniu* Doktorantka podaje, że praca składa się z 5 rozdziałów (oprócz *Zakończenia*). Tymczasem, *Spis treści* zamieszczony na stronach 2-5 wskazuje, że dysertacja liczy 7 rozdziałów (wraz z *Zakończeniem* i *Literaturą*). W moim przekonaniu, *Literatura* nie powinna być traktowana jako kolejny rozdział w pracy, a jako odrębna jej część.

Niestety, słabą stroną pracy jest jej część graficzna, przygotowana niestarannie, niekiedy wprost są to skany z książek nie poddane obróbce graficznej (np. Ryc. 20-22, 29, 37-38, 47-48, 89-92), zupełnie nieczytelne (np. Ryc. 93-94, 97-98). Do dobrze przygotowanych należą wykresy, modele dystrybucji obsydianu i część map.

Drobne uchybienia stylistyczne, które zauważono w tekście rozprawy (należy podkreślić, że praca jest napisana bardzo starannie) to m.in.:

- Strona 25: „Jednym z najważniejszych etapów przeprowadzania analiz było ustalenie kryteriów, którym podlegać będą zabytki obsydianowe”
- Strona 32: (...) nachodzące na siebie dołki czy też zwielokrotnienie linii rytych (Kadrow 1990)
lub dwie podfazy (Godłowska 1992)”
- Strona 38: „(...) Józefa Janowskiego, który w wykopie kanalizacyjnym odnalazł fragmenty ceramiki, które określił”

Reasumując zaprezentowane powyżej wyniki analiz, w szczególności te zaprezentowane w rozdziale nr 4, dotyczącym organizacji dystrybucji surowca, uważam, że Doktorantka Adrianna Raczak zrealizowała w stopniu zdecydowanie satysfakcjonującym postawione cele badawcze. Wykazała się umiejętnością w posługiwaniu się warsztatem badawczym, potrafi formułować hipotezy naukowe i je weryfikować.

Pomimo uwag krytycznych zawartych w recenzji, mających w większości przypadków charakter techniczny, stwierdzam, że rozprawa doktorska autorstwa Pani mgr Adrianny Raczak pt. „Organizacja dystrybucji surowca i przedmiotów obsydianowych na ziemiach polskich w neolicie w kręgu kultur pochodzenia naddunajskiego” spełnia wszelkie formalne i merytoryczne wymagania określone przez Ustawę Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce z dnia 20 lipca 2018 r. z późniejszymi zmianami, zgodnie z art. 187 Ustawy (Dz.U.2018; poz. 1668), i może być podstawą jej publicznej obrony.

Zwracam się zatem z prośbą do Rady Naukowej Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego o dopuszczenie Pani mgr Adrianny Raczak do dalszych etapów postępowania doktorskiego.

